

Mester Béla

Hogyan került a józan ész
(*common sense, sensus communis*)
a balgatag (*insipiens*) szerepébe?

Kulcsszavak: *balgaság (insipietia), bölcsesség (sapientia), elme, józan ész (common sense, sensus communis), örültség, professzionális filozófia, zseni*

Bevezetés

A konferencia felhívása, amelyet még az ötletadó, Egyed Péter fogalmazott meg, arra szólította föl az előadókat, hogy ezúttal kerüljük a filozófiatörténeti rekonstrukciókat; ne az legyen a fő törekvésünk, hogy rekapituláljuk valamely nekünk kedves klasszikus szerző butaságértelmezését, mintegy felsorakozva véleménye mögé, hanem próbáljunk meg a magunk értelmére támaszkodva önálló elképzelést megfogalmazni a butaságról. Az a téma és kérdésfölvetés, amivel hozzá kívánok járulni a butaság kérdésének filozófiai értelmezéséhez, első pillantásra pontosan az ellenkezőjét ajánlja annak, amit a felhívás kér, vagyis a lehető leghagyományosabb filozófiatörténeti rekonstrukciót. Remélem azonban, hogy a kifejtés során világosan kitűnik majd, hogy a történeti példák éppen nem azt a célt szolgálják, hogy felsorakozzam valamely tekintély véleménye mögé, hanem éppen ellenkezőleg: el kívánok rugaszkodni a bemutatott nézetektől. Gondolatmenetem végére eljutok a *butaság* valamely formáját tollhegyre tűző és azt egysíkúan vizsgáló filozófus *saját butaságához*.

A filozófia történetében alapvetően két vonulatot figyelhetünk meg abban a tekintetben, hogy mit tart az adott gondolkodó az emberi elme képességeinek különbségéről. Az egyik kiindulópont szerint alapvető különbség van a *bölcsesség* és a *balgaság* között, a

feladat pedig éppen ennek a különbségnek a leírása, megragadása, magyarázata, föltéve, hogy nem tekintjük magyarázatra nem szoruló, egyben megmagyarázhatatlan evidenciának. Ez a gondolkodási séma az európai bölcsélet görög kezdeteire vezethető vissza, amikor az új tudásformaként jelentkező filozófia egyszerre lépett föl az azt megelőző privilegizált tudásformák, a jós, a költő, az orvos, a mesterember, a politikus és a hadvezér kihívójaként és egyben örököseként. Legalábbis annyiban örököse a filozófia a főtebb felsorolt, archaikusabb privilegizált tudásformáknak, hogy a helyükbe lépni akarván megörökölte a tömeg, a köznép mindennapi tudása és a kevesek által birtokolható filozófiai tudás közötti dichotómiát, sohasem mentesen egyfajta elittudattól. A filozófus elittudata gyakran vagy csaknem mindig összekapcsolódik a beavatás, beavatottság motívumával, ami alkalmat nyújt arra, hogy a filozófiai tudás különleges voltát a misztériumok titkairól való tudás analógiára gondolják el, ellentétét pedig az isteni dolgokról mit sem tudó profán tudat mintájára.

A *balgaság*ot és szinonimáit e gondolkodásmódon belül valamiféle képességihiányként értelmezzük, ami legösszetettebb módon az *insipiens* terminus középkori filozófiai használatában jelenik meg, amely egyszerre jelenti a *sapiens* ellentétét, a „nem bölcsét”, valamint a *balgát*, ugyanakkor a nyelvtudat beleérti az érzékelő (valójában ízelő) képesség tompaságát vagy teljes hiányát, és átvitt értelemben a vallási érzéketlenséget is. E vonatkozásban érti a klasszikus szentírási szöveghely: „Azt mondja a balgata az ő szívében: Nincs Isten” (Zsolt. 10,1, Károli Gáspár fordítása). A zsoltáros szavai számos elmélkedés kiindulópontjául szolgáltak a középkorban, itt elég arra emlékeztetni, hogy Anselmus Canterburiensis szintén ezzel a hivatkozással kezdi az ontológiai istenérv kifejtését. Az ilyen értelemben *balgának* nevezett ember taníthatatlan, reménytelen eset, állapotát talán csak az isteni kegyelem gyógyíthatja. A vallási analógiához járul még, hogy a filozófiai különleges tudásformáját gyakran összekötik a helyes morális érzék meglétével, ellentétét pedig ennek hiányával. A filozófiai gondolkodásra nem képes *balgata* tehát, emellett, hogy kognitív képességeit tekintve egyszerűen *buta*, emellett *süket* a szentséges fogalmára, és a jó és a rossz megkülönböztetésére is *érzéketlen*. Ez a megkülönböztetés gyakran speciális megfogalmazásban az *őrült*

és a *zseni* típusának ellentétpárjában jelenik meg, főleg a 18. század második felétől kezdődően, ám szintén az antikvitásig visszanyúló gyökerekkel, újabb interpretációs feladatot adva a két terminuspár különbségének és kapcsolatának, egymáshoz való viszonyának a megvilágításával.

A filozófia történetében markánsan megnyilvánuló másik kiindulópont szerint minden ember egyazon értelemmel rendelkezik, a feladat pedig ezen értelem helyes használatának az elsajátítása, egyfajta *elmebeli lomtanánítás*, a helyes gondolkodást akadályozó babonáktól, téves hagyományoktól és indulatoktól való megszabadulás révén. Erről az alapállásról természetesen mindenkinek Descartes jut először eszébe, ám valójában jóval szélesebb körre jellemző, mint a klasszikus racionalizmus; elég itt csupán a tudás platóni anamnéziselméletére vagy a hellénizmus iskoláinak igazságkritériumaira emlékeztetni. Ebből az alapvetésből kiindulva elméletileg nem létezhetne születésétől fogva, reménytelenül *balga* ember; a gyakorlatban azonban mégis azzal kalkulál az innen kiinduló filozófus, hogy az emberek óriási többsége valójában sohasem lesz képes elvégezni a szükséges előzetes lomtanánítást elméjében, így a bölcs *keresek* és a bölcsességre képtelen *sokaság* alapvető episztemológiai különbsége, bár rejtetten, de mégis megmarad. Első pillanatra nem szembetűnő, de valójában ez a kiindulópont sem mentes a vallási és morális összefüggésektől. (Nem mintha ezek léte vagy nemléte a vizsgált gondolatmenet értékmérője lehetne.) Jelesül az elmebeli lomtanánítás ímént említett képe Descartes korából, ám nem filozófiai műből, hanem valláserkölcsei elmélkedésből származik. Comenius írja le ennek segítségével a világban tett szimbolikus utazásából hazatérő ember ráeszmélését saját belső világára: az utazása során mindig a külvilág felé tekintő, önmagával nem törődő utazó szíve törött, poros bútorokkal és szétesett óraszerkezet alkatrészeivel teli szoba, amelyet azonban széles ablak világít be, amelyen keresztül a rendcsinálásként, takarításként leírt önmagára találás után megjelenik nála Jézus.¹ A karteizianizmusból ismert metaforákkal – a tér gyökeres

1 Johannes Amos Comenius: *A világ útvesztője és a szív paradicsoma*. Dobossy László és Mayer Judit ford. 2. kiegészített magyar kiadás. Madách, Bratislava 1977. XXXVII. fejezet. A vándor hazatalál. 167–168.

átrendezése, a dolgok mechanikus szerkezetként való működése – végül az elsőként tárgyalt kiindulóponthoz hasonló eredményt írhatunk le: a világ útvesztőjéből saját szívébe hazatalált ember egyszerre lesz képes a világ dolgairól helyes ismereteket szerezni, helyes morális ítéleteket hozni és elfogadni Jézus elhívását, míg a világban bolyongók többsége mindháromra képtelen marad.

A *bölcs* és *balga* ellentétpárja végigvonul ugyan a filozófia történetén, de a probléma kifejtésének a módja nem marad változatlan. Írásomban annak a folyamatnak a feltárásához kívánok hozzájárulni, amelynek során a modern, professzionalizálódó filozófia a *bölcs* ellentétéként nem a *balgát*, hanem a filozófiai gondolkodásra alkalmatlanként bemutatott *józan ész*t kezdte felmutatni; bizonyos értelemben a (csupán) *józan ész*szel rendelkező köznapi embert helyezve a *balgata*g egykori pozíciójába. Ez a gondolat a 18–19. századi filozófiai irányzatok közötti vitákban bukkan fel oly módon, hogy az antikvitásig visszanyúló előzményekre támaszkodik, alapvetően átértelmezve azokat, ugyanakkor máig ható következményei vannak a filozófiai gondolkodás társadalmi szerepének értelmezésében mind a filozófusok önképében, mind társadalmi megítélésükben. A magát a *józan ész*szel szemben tételező filozófiai gondolkodás világosan megfigyelhető a német klasszikus bölcséletben, ám ennél is élesebb megfogalmazásokban jelentkezik a 19. századi magyar filozófiai életben, amelyeket azóta is a professzionális filozófia hazai győzelmeként tartunk számon. Dolgozatom egyik célja annak a bemutatása, hogy ezt meggondolatlanul tesszük.

A következőkben először elhelyezem a vizsgált jelenséget az egyetemes és a magyar filozófiatörténet kontextusában oly módon, hogy az egyébként terjedelmes és szerteágazó kérdéskörnek csak azokra az aspektusaira térek ki, amelyek feltétlenül szükségesek a fő példának, Erdélyi Jánosnak az 1850-es évek második felében a *józan ész* fogalmáról kialakított nézetrendszerének az értelmezéséhez. Ezek után értelmezem Erdélyinek a *józan ész*ről kialakított képét abból a szempontból, hogy az mennyiben rokon a *balgaság* korábbi fogalmával, kitekintéssel arra, hogy koncepciója miként alakította át a filozófia önértelmezését és ennek kapcsán lehetséges társadalmi szerepeit. Végezetül fölvetem a butaságot egysíkúan ostromozó filozófiai érvelés *saját butaságának* a lehetőségét.

A józan ész fogalmának pályafutása a modern filozófiatörténetben

A *józan ész* (*sensus communis*) modern fogalmának kialakulása ugyan elképzelhetetlen az antik előzmények, elsősorban Arisztotelész (*Metaphysica* III. 2: 996b 26–33) és a sztoikusok ismeretelméleti munkásságának a figyelembevétele nélkül, szempontunkból elég itt pusztán arra kitérni, hogy ennek a gazdag ókori hagyománynak mely elemeit hangsúlyozták a korai modernitás szerzői, és hogy mi volt a funkciója gondolkodásukban a fogalom középpontba állításának. Amint arra a közelmúltban egy sajátos szempontból részletesebben is kitértem,² a *józan ész*t a középpontba állító filozófiai gondolkodást a filozófia és általában a szellemi élet nyilvánosságterének szerkezetváltozására, modernizálódására adott válasznak tekintem. Arról a szerkezetváltásról van szó, amelynek első jelei a 17. század végén jelentkeztek a brit filozófiában, Kelet-Közép-Európában, jelesül a magyar filozófiai életben pedig ugyanez a fordulat a Kant-vitához (1792–1822) köthető. Az átalakulás két alapvető jellemzője közül az egyik nyelvi, a másik inkább az intézményes háttérre vonatkozik. A filozófiai diskurzus domináns nyelve a latin helyett egyre inkább a helyi, nemzeti nyelv lesz, és ezzel párhuzamosan meghatározó színterévé az egyetemi előadások és disputák mellett vagy inkább helyettük a szerzők szabad, közvetlen érintkezése válik. Először a kiterjedt levelezői hálózatok és különféle baráti társaságok, szalonok révén, majd intézményszerűsült formában az egyre kiterjedtebbé váló könyvkiadás és periodikus sajtó hasábjain, valamint az olyan új típusú intézményekben, mint a különféle pályadíjakat kiíró alapítványok és a tudományos akadémiák. Ennek az újonnan kialakult *nyilvános filozófiának* az önértelmezésében jelenik meg újra az európai filozófia történetében a *józan ész* fogalma. Már a kezdeteknél világos a szerzők filozófiatörténeti visszaulásaiból, hogy az antik eredetű fogalomnak azt a hagyományszálát elevenítik föl, amelyben egyszerre hangsúlyosak és egymástól elválaszthatatlanok a kognitív, erkölcsi és esztétikai

2 Lásd Béla Mester: Cities as Centres of Creativity in the East-Central European Nation Building. *Creativity Studies* 11. évf. 2018/1., 129–141.

elemek, ugyanakkor előtérbe kerül a mindenkiben közös *józan ész* kibontakoztatásának társias, a másokkal való minél sűrűbb és minél csiszoltabb beszélgetésben megnyilvánuló módja. Utóbbi alkalmas rá, hogy a közéleti eszmecserét is értelmezze az észhasználat sajátos módozatai között, így társadalmi, politikai programot is megalapozhat. Az e tárgyban először megjelenő fontosabb munka szerzője, Shaftesbury jellemző módon Marcus Aurelius neologizmusára, a morális érzéket hangsúlyozó *koinonoémoszünére* utal vissza.³ A skót *common sense*-iskola kiemelkedő alakja, Thomas Reid azt a klasszikus *sensus communis* meghatározást idézi Cicerótól, amelyben a közös emberi érzék alapján megérthető *numeri* a szöveg összefüggésében a szónoklat *ütemének*, a betétként előforduló *vers-lábaknak* az esztétikai érzékelésére utal ugyan, ettől elvonatkoztatva azonban jelentheti a *számok* és *mennyiségek* felfogásának a képességét is. Közben mindvégig eleven marad a *józan ész* használatának társadalmi beágyazottsága, hiszen arról van szó, hogy a szónok *meg akarja győzni* nézeteiről hallgatóit, egyben polgártársait, és a megértés, meggyőzés előfeltételeként kerül elő a mindenki, mind a szónok, mind a hallgatóság tagjai számára közös értelem.⁴

A kontinensen részint saját, főként esztétikai hagyományokra támaszkodva, de főként a skót *common sense* iskola közvetlen hatására terjedtek el hasonló gondolatok, összefüggésben a filozófiai nyilvánosság itteni, nemzeti kultúránként más-más időpontban bekövetkező szerkezetváltozásával. E szerkezetváltozás nem írható le mechanikusan az új szerkezet nyugatról keletre való terjedésével és ezen belül Európa keleti felének egyszerű fáziskésésével. A holland akadémiai szféra például körülbelül éppen addig maradt dominánsan latin nyelvű, mint a magyar, és az egyetemeknek is jóval központibb maradt a szerepük, mint mondjuk a francia kultúrában. A magyar esetben a szerkezetváltás meglehetősen gyorsasággal,

3 Lásd Anthony Ashley Cooper Shaftesbury: *Sensus communis: esszé a szellem és a jó kedély szabadságáról: levél egy barátjához*. Harkányi András ford.; a jegyzeteket és az utószót írta Szécsényi Endre. Atlantisz, Budapest 2008. (A terminus történetére vonatkozó utalásokat lásd a szerző saját, a műhöz fűzött jegyzeteiben.)

4 Thomas Reid: *Essays on the intellectual powers of man*. John Bell, Edinburgh 1785.

ugyanazon filozófusnemzedék életében zajlott le a Kant-vita idején (1792–1822), amelyet ugyanannak a szerzőnek, Rozgonyi Józsefnek a szakfilozófusok számára írott latin nyelvű kötete indít el és a közben létrejött magyar nyelvű tudományos időszaki sajtóban megjelent tanulmánya zár le. Jelképes egybeesés, hogy Rozgonyi honosítja meg nálunk a skót iskola filozófiáját éppen akkor, amikor a szakmai nyilvánosság szerkezetváltása aktuálissá teszi a filozófia új alapokon való önértelmezését.

Külön kell említeni a német populárfilozófusok e téren való működését. H.-G. Gadamer a *sensus communis* fogalomtörténetéről adott klasszikus elemzésében a legfőbb különbségnek azt tartja, hogy „[m]íg Angliában és a latin országokban a *sensus communis* fogalma még ma sem csupán kritikai jelszó, hanem az állampolgárok bizonyos kvalitását jelenti, Németországban Shaftesbury és Hutcheson hívei már a 18. században sem vették át a »*sensus communis*« politikai tartalmát.”⁵ Gadamernek abból a szemszögből, ahonnan ő nézi a „humanista vezérfogalmak” történetét, vagyis a (német) szellem-tudományok későbbi történetének szempontjából visszatekintve természetesen alapjában igaza van. A terminus jelentkezésekor azonban még a német gondolkodásban is megvolt a *józan ész* közéleti vonatkozása, így a populárfilozófia egyik legismertebb alakja, Ernesti annak a közönségnek, amelyhez beszél, éppen politikai képességeit és felelősségét tartja meghatározó tulajdonságának. (Mint populárfilozófus a *populus*hoz beszél, amelynek ideáltípusát a polgárjoggal rendelkező és azzal élni is tudó *római nép*ben mutatja föl latin nyelvű értekezésében.)⁶

A filozófia új közönségének társadalmi és politikai vonatkozásait megőrző *józan ész*re támaszkodó önértelmezése, részint közvetlenül a skót iskola hatására, részint a német populárfilozófusokon keresztül a magyar közgondolkodásban és a filozófiai életben is gyökeret vert. A közbeszédben e gondolat a *nemzet csinosodásának* programjában

5 Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*. Fordította és az utószót írta Bonyhai Gábor; a fordítást ellenőrizte Radnóti Sándor. Gondolat, Budapest 1984, 42. (A mű először 1960-ban jelent meg.)

6 Johann August Ernesti: *Opuscula oratoria, orationes, prolusiones et elogja*. S. & J. Luchtmans typs, Lugduni Batavorum 1762, 153.

jelenik meg, amelynek vezérszava maga is a skót felvilágosodás egyik kulcskifejezésének a magyarítása, a szűkebben vett filozófiában pedig a reformkor jellegzetes irányzatának, az úgynevezett *magyar egyezményes filozófiának* vagy *harmoniztikának* a képviselői, Szontagh Gusztáv és Hetényi János tartoznak ide. Szontagh elkötelezettsége a skót iskola iránt közismertnek tekinthető, magam is bővebben foglalkoztam szemléivel az elmúlt években.⁷ Hetényi idevonatkozó munkásságára jellemző, hogy a magyar filozófia történetének megírására való felhívást úgy értelmezi, hogy az úgynevezett *polgári filozófia*, a mindenkori *közértelmesség*, vagyis a józan ész kultúrtörténetét kell megírni, aminek csak a csúcsa a szűkebb értelemben vett, professzionális filozófiai élet.⁸ Ezt egészíti ki a történet társadalmi háttérének megrajzolása a magyar városfejlődés történeti vázlatába burkoltan.⁹ Természetesen mindkét dolgozat távlati célja a történeti előzmények megírása mellett a programadás.¹⁰ A *nyilvános filozófia* reformkori magyar önértelmezésében – más térségbeli filozófiai kultúrákhoz hasonlóan – erős hangsúlyt kap a filozófia elhelyezése a kulturális nemzetépítés során létrejövő nemzeti tudományok között és a filozófia elméleti hozzájárulásának a kérdése ehhez a nemzetépítéshez; másképpen fogalmazva: a *nemzeti filozófia* és a *nemzet filozófiai fogalmának* a kérdése. Ennek fő oka a filozófiai nyilvánosság szerkezetváltásának viszonylag gyors voltában és a nyelvi helyzetben rejlik. Kanti terminusokkal megfogalmazva a problémát, a szélesebb nyilvánosságnak író, az iskolafilozófiát meghaladó

7 A reformkorban megjelent két legfontosabb munkáját lásd: Szontagh Gusztáv: *Propylaeumok a' magyar philosophiához*. A' Magyar Kir. Egyetem' betűivel, Budán 1839; Szontagh Gusztáv: *Propylaeumok a társasági philosophiához, tekintettel hazánk viszonyaira*. Emich Gusztáv, Budán 1843.

8 Az Almási Balogh Pál díjnyertes dolgozata mellett a második helyen végzett pályamű végül csak késéssel és rövidítve jelenhetett meg, Lásd Hetényi János: A' magyar philosophia történetírásának alaprajza. *Tudománytár*, 1. évf. 1837/2., 76–165.

9 Hetényi János: *Honi városaink befolyásáról nemzetünk' kifejlődésére és csinosbulására*. A' Magyar kir. Egyetem' betűivel, Budán 1841.

10 Hetényi említett munkáit bővebben elemeztem a közelmúltban, lásd: Emergence of Public Philosophy in the East-Central European Urban(e) Cultures: a Hungarian Case. *Filozófia–Sociológia*, 29. évf. 2018/1., 52–60. (A közeljövőben várható a magyar változat megjelenése is.)

magyar filozófus a gyakorlatban nem remélheti, hogy magyar nyelvű munkái közvetlenül részei lesznek a világpolgári szemszögből értett filozófiának, így meg kell fogalmaznia, hogy pontosan miféle módja az a filozófiának, amelyet ő és társai művelnek. (A filozófiának a nyilvánossága szerkezetváltása után újrafogalmazott önmeghatározására nem csupán a *józan ész* fogalmára támaszkodó iskolák vállalkoztak. Idetartozik Kant imént említett fogalompárja vagy Herder publikumfogalma, amelyeknek szintén megvan a maguk jelentékeny hatástörténete. Ezekre azonban, bár fontosak lennének, nem tudok kitérni a jelen alkalommal.)

A józan ész mint a filozófia ellenpontja a német gondolkodásban és Erdélyi János filozófiájában

Gadamer főntebb idézett elemzésének végkicsengése, hogy a *sensus communis* német talajra került fogalma az idők folyamán kiüresedett, majd elveszítette jelentőségét, és hosszú időre kikopott a szakmai közbeszédből. Látunk azonban a német filozófiai életben jeleket arra, hogy ez a fogalom nem annyira elfelejtődött, mint inkább kifejezetten leszámoltak vele; meghatározó gondolkodók számára azt az ellenpontot, sőt ellenséget jelentette, amelynek ellenében meghatározták saját magukat és filozófiafogalmukat. Az egyik első fejtegetés, amelyben a *józan ész* negatív szerepkörbe kerül, Hamann gondolatmenete a *zseni* és az *őrült* kapcsolatáról és különbözőségéről, amelynek háttérében mintegy észrevétlenül megjelenik a csupán *józan ésszel* rendelkező tömeg, amely számára a zseni őrültként jelenik meg: „a mániát is egy *zseni* hatásának tekintették, sőt, még csodálkoztak is rajta, hogy józan paraszti eszű emberek hogyan hallgathattak rá”.¹¹ A kulcskifejezés itt a józan *paraszti* ész, amely ellentétben áll a géniuszok őrültségnek tetsző újításaival, egyszeriben a maradiság és a vidéki szűklátókörűség, végül is a *balgaság* jelentésmezéjébe vonva azt a fogalmat, amit addig kifejezetten az urbánus civilizációval és a

11 Johann Georg Hamann: Felhők. A szókratészi érdekes gondolatok egy utójátéka. (Részlet.) In: uő: *Válogatott filozófiai írásai*. Válogatta, fordította, a magyarázó jegyzeteket, az elő- és utószót írta Rathmann János. Jelenkor, Pécs 2003, 76. (Először 1761-ben jelent meg.)

haladással hoztak összefüggésbe. Ennek a fordulatnak majd a magyar fejlemények taglalásakor lesz különös jelentősége. Kovács Gábor a közelmúltban a két világháború közötti nemzetkarakterológiák történetének vizsgálata és összehasonlítása során rámutatott arra, hogy a *common sense* józan *paraszti* észként való értelmezése mennyire jellemző a magyar eszmetörténetre, holott eredetileg éppen az urbánus, polgári *közértelmesség* leírására szolgált.¹² (Itt mondok köszönetet Pongrácz Tibor kollégámnak, aki egy előadásom kapcsán felhívta a figyelmet a *józan paraszti ész* kifejezés korai német előfordulására és konkrétan a fentebb idézett Hamann-szöveghelyre.)

A *józan ész* azonban majd csak Hamann-nak a fogalmat csak mellékesen érintő fejtegetései után jóval később, Hegel fellépésével kerül kívül hosszú időre a komolyan vehető filozófiai fogalmak körén a német gondolkodásban.¹³ Hegel már első önálló filozófiai munkájában külön kitér a spekulációval azonosított filozófiai gondolkodás és a köznapi okoskodásként értelmezett *józan ész* kibékíthetetlennek beállított ellentétére.¹⁴ Néhány évvel később, a korai fő műben ismét a *józan észhez képest*, annak ellenpontjaként határozza meg a filozófia pozícióját, immár részletesebben és szisztematikus módon kifejtve.¹⁵

12 Kovács Gábor: A volgai lovas esete az orosz medvével, a gall kakassal és az angol buldoggal. Nemzetkarakterológia és modernitás. *Liget* 28. évf. 2015/8., 95–109.

13 Hegel és Erdélyi János Hegelt követő, a *józan ész* fogalmát érintő gondolatmenetét részletesebben tárgyaltam a közelmúltban, lásd: Mester Béla: „Szellem” versus „józan ész”. A *sensus communis* fogalmának parasztossá tétele és elidegenítése a magaskultúrától a filozófia és a nemzeti kultúra viszonyáról folytatott 19. századi vitákban. In: Laczkó Sándor (szerk.): *Az idegen*. Magyar Filozófiai Társaság–Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány–Státus Kiadó, Szeged 2018, 229–246. (A közeljövőben tervezem, hogy a témát érintő kutatási eredményeimet angolul is publikáljam.)

14 Georg Wilhelm Friedrich Hegel: A filozófia fichtei és schellingi rendszerének különbsége (Részlet). In: Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *Ifjúkori íráskok. Válogatás*. Fordította Révai Gábor. Gondolat, Budapest 1982. *A spekuláció viszonya a józan emberi értelemből* című fejezet: 147–189. (A mű először 1802-ben jelent meg.)

15 Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *A szellem fenomenológiája*. Szemere Samu ford. Akadémiai Kiadó, Budapest 1961. Lásd különösen az *Előszót*: 12, és *A tönkrement érzék* című alfejezetet: 215–218. (A mű először 1807-ben jelent meg.)

Már itt, az *épületesség* kívánalmával szembeni érvelésben világos, hogy aktuális, bár konkrétan meg nem nevezett német vitapartnereinek nézetei mellett általánosságban szól az emberi értelemnek esztétikai és morális érzékbe, valamint cselekvésbe ágyazottsága, vagyis mindazon sajátosságok ellen, amelyek a *józan ész*ről szóló modern diskurzust az előző évszázadban jellemezték. A gondolatmenet iránya jól láthatóan egyfajta kontextusoktól független, sajátosan a filozófiában megtestesülő értelem. A *józan ész*re hivatkozó gondolkodást következetesen filozófia *előtti* és *alatti* tudatformaként tárgyalja, szándékoltan nem véve róla tudomást, hogy egy hosszú filozófiai hagyomány központi fogalmáról van szó. Az utolsó döfést majd filozófiatörténeti előadásában adja meg a *sensus communis*ra épülő hagyománynak: Cicerótól a saját koráig egyszerűen *kírja* a filozófia történetéből mindazokat, akiknek közük lehet e fogalomhoz.¹⁶

Erdélyi jó félszáz évvel később, egészen más magyar vitahelyzetben követi sváb mesterét. Nagy hatású, vitacikknek és összegzésnek egyaránt felfogható tanulmányában fő ellenfelei Hetényi és Szontagh, valóban a magyar *common sense* hagyomány fő filozófiai képviselői, ahogyan már fõntebb ebben a tekintetben szóba is kerültek.¹⁷ Hegel fél évszázaddal korábbi német ellenfelei, a protestáns pietizmus gondolkodói és a populáris filozófia képviselői azonban, legalábbis ebben a formában, ismeretlenek az 1850-es évek magyar

16 Lásd Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *Előadások a filozófia történetéről*. Szemere Samu ford. Akadémiai Kiadó, Budapest, I. kötet. 1958. 86–87. Először 1833-ban, posztumusz műként jelent meg, a különböző években tartott előadásokon a tanítványai által készített jegyzetek alapján összeállítva; így nem tudható pontosan, hogy a bevezető itt hivatkozott *A filozófia elválasztása a populáris filozófiától* című fejezete pontosan mikor íródott. Az bizonyos, hogy a fõntebb idézett két korai művet követően fogalmazta meg e fejezetet, mintegy az ott már kifejtettek filozófiatörténeti alátámasztására. A *populáris filozófia* itt már nem kizárólag és nem is elsősorban a német populárfilozófusok iskoláját jelenti, hanem éppen az ő alapállásukat igyekszik egyetemes – bár negatív – gondolkodástörténeti beállítódássá általánosítani.

17 Lásd Erdélyi János: A hazai bölcsészet jelene. In: uő: *Filozófiai és esztétikai írások*. Sajtó alá rendezte T. Erdélyi Ilona; a jegyzeteket írta T. Erdélyi Ilona és Horkay László. Akadémiai Kiadó, Budapest 1981. (Az első nyolc fejezet először folytatásokban jelent meg a *Pesti Napló*ban, 1856-ban, majd az egész mű önálló kötetben Sárospatakon, 1857-ben.)

szellemi életében, és a nevesített ellenfeleket is valójában csak utólag, visszamenőleg értékeli, a reformkor meghatározó filozófiai vitáihoz az akadémia filozófiai osztályának tagjaként sincs hozzászólni valója. (Hetényi még a vitairat megjelenése előtt, 1853-ban hal meg. Szontaghnak még van alkalma válaszolni a vitairatra,¹⁸ Erdélyi viszontválaszát azonban már nem éri meg, mivel a következő évben meghal, így a vita abbamarad.)

Erdélyi lényegében felmondja Hegel *józan ész*zel kapcsolatos gondolatmeneteit; fontosabb megállapításai gyakran tartalmi idézetek Hegel főntebb idézett fő műveiből. Két lényeges újdonság azonban felbukkan soraiban. Továbbbeszítve a Hegel által leírt ellentétet a *józan ész* és az *eszme* között, a világ és a gondolkodás történetét úgy írja le, mint amelynek során az eszmének a mindenkori *józan ész* visszahúzó erejét leküzdvé kell előre vinnie a történeti fejlődést. Ennek során a *józan ész*t kifejezetten a civilizálatlan falusi élethez, a *józan paraszti ész*hez kapcsolja, amelyben békésen megfér egymás mellett a döghalállal fenyegető babona és a vasútépítéssel, valamint az iskolai írásktatással szembeni, maradi népi okoskodás, ellentétben a haladást előrevivő, kezdetben meg nem értett, nagy magányos reformerekkel. A *józan ész* filozófiai fogalmának történeti bemutatására is más módszert választ, mint Hegel: a német filozófussal ellentétben azt igyekszik hangsúlyozni, hogy mennyire időleges és partikuláris volt a skót *common sense* iskola a filozófiai történetében, ellentétben a német filozófia egyetemességével. Mai szemmel furcsának tűnnek azok a megjegyzései, melyek szerint Hume óta nincs eredeti angol nyelvű gondolkodó, ezzel megszűnt az önálló angol nyelvű filozófia, és a világ filozófiája Hegelben eléri az egyetemességet, minden addigi partikuláris filozófiai kultúra – a brit és a francia mellett többek között a magyar – ide érkezik meg. (Erdélyi nem következetes az angol, skót és brit jelzők használatában.) A kijelentés nem sokkal a reformkort követően hangzik el, amelynek eszmei vezérszólama a Hume utáni gondolkodó, Bentham utilitarizmusa. Megfogalmazásakor már elindul pályáján a magyar gondolkodásra

18 Lásd Szontagh Gusztáv: Magyar Philosophia. Vizonzás Erdélyi János Munkájára: „A hazai bölcsészet jelene”. *Új Magyar Múzeum*, 7. folyam. 1857. 1. kötet, 1857/4–5.

nem sokkal később mély hatást gyakorló John Stuart Mill, miközben hegelianus életjeleket hosszú ideig nemigen lehet tapasztalni a német nyelvterületen sem.¹⁹

A józan ész elleni harc értelmezése, következtetések

Nem tisztem itt belebocsátkozni a Hegel-értelmezések (legalábbis számomra) beláthatatlan sorába, Erdélyi János főntebb idézett munkájának a majdani újraértékelése, elhelyezése a magyar gondolkodás történetében azonban megkerülhetetlen feladat, amelyhez jelen dolgozatban is néhány előzetes megjegyzéssel kívánok szolgálni. Erdélyi önértelmezése szerint megszabadítja a magyar filozófiát gyermekbetegségeitől, az *életrevalóság*, *népszعرű előadás* és *nemzetiség* hamis előítéleteitől, és ezzel megalapozza a professzionális magyar szakfilozófiát. Ez gondolatmenetében összekapcsolódik a filozófia egyetemességével és a nemzeti kultúra partikularitásával, amit a szépirodalomnak és a filozófiának az *érzés* és a *gondolat* kettősségén alapuló, elvágólagos megkülönböztetésében ragadott meg. (Lényegében ezt az önértelmezést fogadta el a magyar filozófiatörténet-írás a konzervatív újidealizmustól kezdve a hivatalos marxizmusig és azon is túlterjedő skálán.) A szakfilozófia szembeállítás a gondolkodás professzionalizmust megelőző formáival azonban valójában az értelem szigorúan *kontextusmentes* fogalmának megalapozását szolgálja. Ha kiiktatjuk az *életrevalóság* követelményét, azzal a tudás cselekvésbe ágyazottságának gondolatát vetjük el; a *népszعرű előadás* és a szaknyelv szembeállításával pedig a filozófia közönségét szűkítjük. (Megjegyzendő, hogy Erdélyi szakterminus-javaslati közül úgyszólván egyet sem használunk ma már, míg például Szontagh tevékenységéhez, aki Erdélyi szerint a filozófiai szaknyelv kialakulásának akadály volt, olyan alapvető szavak fűződnek, mint a mai terminológiai értelemben vett *ész*.) Mindkettő a *sensus*

19 Sajnos Erdélyi magyar filozófiatörténete váratlanul bekövetkezett halála miatt torzóban maradt; éppen az általa személyesen is megélt reformkori filozófiai élet történetének megírásáig nem jutott el. A mű bevezetőjéből azonban világos a koncepció: megírni a magyar filozófia történetét a kezdetektől az egyetemes filozófiatörténet végpontjával, Hegellel való találkozásáig.

communis egykori humanista vezérfogalmának kiiktatására szolgál. Különös magyar sajátosságnak tűnik a *nemzetiség* szempontjának kiiktatása a filozófiából. Itt a *nyilvános filozófiának* a magyar nyelvű kultúrában való sajátos megjelenési formájáról van szó. Ennek a kiiktatása a szándék ellenére nem annyira az egyetemesség felé viszi a magyar filozófiát, mint a közgondolkodásban való részvételtől egyre távolabb (hiszen a gondolkodás *társadalmi* beágyazottsága jelent meg *nemzeti* szempontként a korabeli közbeszédben).

Erdélyi elemzésének és nagy hatású kritikájának a végeredménye tehát úgy tűnik, korántsem az, amit a szerző és a későbbi értelmezői közmegegyezés gondolt róla. Az a filozófia egyetemességének ígézetében a(z akkoriban nemzetiként megfogalmazott) minden társadalmi, morális, esztétikai és gyakorlati-cselekvési kontextustól sikerült mentessé tenni a bölcséleti gondolkodás eszményét, a *nemzeti filozófia* fogalma helyett a *nemzet filozófiai fogalmának* a kutatását megnehezítve. Miközben ellenpontját, a *józan ész*t állította be szűk látókörűnek, babonaságra hajlónak és visszahúzó erőnek, egyszerűen a *balgaság* képviselőjének, a filozófiai gondolkodás kontextusfüggetlen, steril fogalmának használatával saját társadalmi és kulturális beágyazottságának feltételeit szüntette meg. Ha tetszik, itt rejlik a professzionális filozófus szakfilozófiai szűklátókörűségéből eredő *balgaságának* a gyökere.

Rezumat

Cum a ajuns simțul comun (*common sense, sensus communis*) în rolul neghiobului (*insipiens*)?

Cuvinte cheie: *neghiobie, înțelepciune, minte, rațiune, simț comun, nebunie, filosofie profesională, geniu*

În studiul de față urmăresc să contribui la devalorarea argumentată a acelui proces prin care filosofia modernă profesionalizată a început să vadă contrariul înțelepciunii (*sapientia*) nu în neghiobie (*insipientia*), ci în simțul comun (*common sense, sensus communis*) prezentat ca fiind inadecvat pentru gândirea filosofică. Putem spune că, într-un anumit sens, acest proces a pus omul de rând, cu alte cuvinte pe cel înzestrat numai cu simțul comun, în locul de odinioară al neghiobului. Încerc să exemplific acest fenomen printr-un caz de filosofie maghiară, pus în context internațional, referindu-mă

la autointerpretarea și autoînțelegerea schimbată a filosofiei și la rolurile posibile pe care le poate avea în spațiul public al societății.

Abstract

How Has the Common Sense (*Sensus Communis*) Got in the Position of the Fool (*Insipiens*)?

Keywords: *common sense (sensus communis), foolishness (insipientia), genius, madness, mind, professional philosophy, wisdom (sapientia)*

The present paper offers a contribution for the description of a process of the modern, professionalized philosophy; when philosophers identified the *common sense*, what is not able to the philosophical thinking, as the opposite of the *wisdom (sapientia)*, instead of the *foolishness (insipientia)*. In a way, the everyday human, who has just her/his common sense, has got in the former position of *fool (insipiens)*. This phenomenon of the history of philosophy will be exemplified by Hungarian cases within their international context, discussing the changed self-interpretation, self-understanding and the possible roles in the public sphere of philosophy.

Mester Béla (1962, Sátoraljaújhely), egyetemi doktori cím filozófiatörténetből (ELTE BTK, 1996), PhD irodalomtudományból (BBTE, 2003), PhD politikafilozófiából (ELTE BTK, 2005). Filozófiatörténész, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézetének tudományos főmunkatársa. Kutatási területe a politikafilozófia, politikai esztétörténet és a magyar filozófia története. A jelen írás témájával összefüggő legutóbbi írásai: „Szellem” versus „józan ész”. A *sensus communis* fogalmának parasztossá tétele és elidegenítése a magaskultúrától a filozófia és a nemzeti kultúra viszonyáról folytatott 19. századi vitákban. In: Laczkó Sándor (szerk.): *Az idegen*. Magyar Filozófiai Társaság–Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány–Státus Kiadó, Szeged 2018, 229–246.; Cities as Centres of Creativity in the East-Central European Nation Building. *Creativity Studies* 11. évf. 2018/1., 129–141.; Emergence of Public Philosophy in the East-Central European Urban(e) Cultures: a Hungarian Case. *Filozofija–Sociologija* 29. évf. 2018/1., 52–60. E-mail cím: mester.bela@btk.mta.hu.